

Játék határokkal? Mindennapi etnicitás, nemzeti közömbösség és határtermelés

A határ, a határátlépés vagy azok elmozdítása nem pusztán földrajzi-fizikai jelenség. Amikor 1931-ben román nemzetiségű, Uzonban (*Ozun*) működő görögkatolikus és ortodox papok panaszt intéztek Háromszék (*Trei Scaune*) megye prefektusához, akkor sem azt vetették fel, hogy Székelyföld eme legdélibb szeglete esetleg ismét Magyarországhoz tartozna. Arról számoltak be a román kormány képviselőjének, hogy híveik vannak veszélyben, mert változatos eszközökkel térítés zajlik körükben, még hozzá a reformátusok részéről. Ami viszont nem csupán felekezetükre nézve volt veszélyes, hanem a román nemzetre is:

„Ezen a magyar vidéken az egyesülés óta is intenzíven működtek és működnek ma is magyar részről a román állam alkalmazottai éppen a román érdekek ellenében. Ami a legszomorúbb, hogy a legveszedelmesebb közülük a magyar községi jegyzők csoportja, akik segédkezet nyújtanak a magyar (református) papoknak, hogy a legjobb eredménnyel működjenek. Megtörtént esetekből is látszik, hogy a jegyzők befolyása a szegény lakosokra igen nagy, mivel azok azt hiszik, hogy ha a jegyző úr minden téren segíti őket, akkor sokkal jobb, ha magyarokká lesznek, mivel a sovíniszta jegyző csak magyarokat támogat (lásd a komollói és szentivánlaborfalvi esetet)”¹

– írták, és kérték a Református Nőszövetség betiltását, mivel szerintük ez a szervezet volt a fő felelőse a prozelitizmusnak. Módszere nem túl bonyolult, az amúgy is válságtól sújtott lakosság csak abban az esetben számíthatott községi segélyre, ha áttért a kálvinista hitre.

Esetünk azonban nem azért igazán figyelemre méltó, mert nemzeti és etnikai határok esnének egybe felekezetiekkel és nyelvekkel. Sokkal inkább a prefektus – pontosabban a járást vezető tisztviselő, a *prim-pretor* (magyarra a korszakban főszolgabírónak fordították) – reakciója okán. A tisztviselő – maga is román nemzetiségű – ugyanis ahelyett, hogy kapva kapott volna a lehetőségen, hogy

¹ Egry 2012, 2015a: 368–369, 384.

meghurcolja a magyar tisztviselőket és egyházakat, a védelmükre kelt. A prefektus kérésére készült véleményében alaptalannak minősítette a vádakat, leszögezte, hogy a nőszövetség alapszabályát még 1927-ben jóváhagyta a belügyminiszter, és felfüggesztésére semmi ok, sőt kifejtette, hogy megengedhetetlen, hogy civilek mindenféle vádakkal illessék az állami tisztviselőket. Jó lenne rendre utasítani a panasztevőket, ha máshogy nem, egyházi elöljáróik útján.

Azt gondolhatnánk, hogy a járás vezetője esetében azzal a jelenséggel állunk szemben, amit a történeti szakirodalom nemzeti közömbösségnek (*national indifference*) nevez.² A *prim-pretor* azonban nem csupán ezt az iratot hagyta hátra, hanem egy néhány hónappal korábban készült feljegyzést is. Ez is a prefektus kérésére készült, akinek jelentést kellett készítenie a kormány számára a román nemzet és kultúra helyzetéről a megyéjében. Ehhez minden járásból kért egy-egy beszámolót. Az uzoni járási vezető pedig gondosan leírta, milyen nehéz a románság helyzete arrafelé, mennyire nincs lehetőség a kulturális kibontakozásra a magyar közegben. Sőt, arról is beszámolt, hogy a községi jegyzők miként használják a községi segélyt arra, hogy áttérítsék református vallásra a görögkatolikus és ortodox híveket. Éppen ezért azt javasolta, hogy a demokratikusan választott községi igazgatás helyett a tisztviselőket a kormány nevezze ki.³

A járási vezető tehát sok minden lehetett, nemzetileg közömbös aligha. Sőt, a korábbi jelentése alapján megbízható román nacionalista volt, aki azonosult az állam nemzetépítő céljaival is. És mégis, amikor a magyar községi jegyzőket a román civilek részéről támadás érte, méghozzá olyasmiért, amiről maga is úgy vélte, hogy valós, a magyar jegyzőkkel vállalt közösséget, mint köztisztviselő a köztisztviselővel, szemben az állami tekintélyt aláásó civilekkel. Elvetette, hogy a panaszosok által kínált kézenfekvő magyar–román etnikai határt vegye figyelembe, és ennek megfelelően cselekedjen, helyette az államigazgatás és a társadalom közti határhoz ragaszkodott.

Ettől a történettől indulva szeretnék eljutni egy másik, néhány évvel korábbi, térben is közeli, ugyancsak háromszéki történethez. Közben pedig arról szeretnék röviden értekezni, hogy történeti források segítségével miként ragadható meg az a jellegzetes határtermelés, ami valamiképp elválaszthatatlan az etnicitástól. Mindez a 19–20. századi közép- és kelet-európai nacionalizmusok történetével foglalkozó irodalomban részben a már említett nemzeti közömbösség fogalmához kapcsolódik, ami helyett én a szociológia által használt mindennapi etnicitás

² Zahra 2008, 2010; Judson 2006; King 2002; Judson–Zahra 2012.

³ Egry 2015a: 384.

fogalmát javaslom,⁴ mivel az interakciók szélesebb körét képes leírni (például az uzoni járási vezető esetét is), és közben lefedi a nemzeti közömbösség részeként tárgyalt jelenségeket is. Ebben az értelemben írásom egyúttal egy kritikai tartalmú fogalom kritikája is, miközben a szociológia és a történetírás határvidékére vezet.

Emberek és nemzetek közt, avagy mire jó a történésznek a szociológia?

Közhely, hogy a közép- és kelet-európai történetírás domináns keretét a nemzeti történelem jelenti.⁵ Ennek részeként a modern nemzeti mozgalmak története, a nemzeti társadalmak intézményesülése, akár kisebbségi nemzetépítésként,⁶ akár nemzetállamként, maga is népszerű téma a történeti irodalomban. Emellett pedig kézenfekvő más témákat is úgy kezelni, mintha azok értelmezéséhez a nemzeti keret természetes, magától értetődő lenne.⁷ Igaz, egy ideje már az is közhely, hogy a nemzeti történetírás problémás műfaj és keret. Nehezen elválasztható a nacionalizmustól, az pedig politikai eszmeként a 20. század meglehetősen sötét időszakaitól. Ráadásul a nemzeti nézőpont maga sem feltétlenül mentes a nacionalista politikától, ami az így született történeti elbeszélést is befolyásolja.

Kritikára tehát van lehetőség, és valójában ez folyamatosan zajlik. Igaz ez a nemzeti történelem kulcsfogalmára, az identitásra is. Hiszen a nemzeti keret lehetősége azon az előfeltevésen alapul, hogy a nemzeti csoport különleges, kitüntetett helyzetben van a tagok közös azonosságtudata révén. Valójában ez teszi lehetővé, hogy kollektív cselekvőként és egyúttal történelmi folyamatok adekvát kereteként tekintsünk rá. Az identitás viszont már régóta dekonstrukció tárgya, ami annak összetettségét, sokrétűségét, változatosságát, bizonytalanságát emeli ki, megkérdőjelezve azt a módot, ahogy magát az önazonosságot is jól körülírható és magyarázó erejű jelenséggént kezeljük.

Itt kezdődik a nemzeti közömbösség története is, de nem az identitásfogalom előbb említett hagyományos változatával, hanem éppen annak kritikájával. Rogers Brubaker és Frederick Cooper 2000-ben megjelent írása, a *Beyond Identity* [Túl az identitáson]⁸ ugyanis abból indul ki, hogy az előbb említett identitáskritika valójában nem hozott létre elemzésre alkalmas fogalmat. A nemzeti identitás alternatívái,

⁴ Brubaker et al. 2011; Edensor 2002; Fox – Miller-Idriss 2008.

⁵ Gyáni 2018.

⁶ Kántor 2003.

⁷ A módszertani nacionalizmusra lásd: Wimmer–Schiller 2005.

⁸ Brubaker–Cooper 2000.

illetve az ahhoz illesztett jelzők a legtöbb esetben nem tükröznek empirikusan is megragadható tudást, sokkal inkább konvencionális beszédmódot, ami ugyan kötelező, ha nemzetről beszélünk, de lényegében ugyanúgy működik, mint a kritizált nemzetiidentitás-fogalom: magától értetődő, ezért nem is elemzendő, vizsgálendő. Tudományos szövegben kötelező kör, miközben a valóságban pontosan ugyanúgy reifikálja a jelölt jelenséget, mint a nemzeti identitás fogalma szokta.

A szerzők ezzel szemben azt javasolják, hogy nem az identitást, hanem annak egyéni vonatkozását és gyakorlatát, az identifikációt, önazonosulást érdemes előtérbe helyezni. A mód, ahogy az emberek megélik, megmutatják, megteszik az azonosulást, nyilván elválaszthatatlan magától az azonosságtudattól, és mégis többet kínál. Hiszen lehetővé teszi annak feltárását, miként is működik a világban az egyes identitásokkal leírt, megragadott közösség, illetve – tehetjük hozzá – hogyan jelentkeznek annak határai.

Ez azért is lényeges – és ez Brubaker további kritikájának a magja –, mert az a mód, ahogy a társadalomtudományok az identitás és az ebből levezetett csoport lencséjén keresztül szemlélik a nemzethez kötődő társadalmi jelenségeket, nemcsak elfedi a belső különbségeket, hanem saját maga hozza létre a homogén csoport képzetét mint elemzési eszközt.⁹ Helyette inkább azt érdemes elemezni, hogy a csoport megteremtésére, az egységes csoportképzet elfogadtatására az egyes résztvevők, szereplők milyen eszközöket használnak, és azok milyen csoportot hoznak létre.

Lényegében az előbbi, a csoportizmusnak (*groupism*) hívott jelenség a nemzeti közömbösség megközelítésének is a kiindulópontja. A klasszikusok ebből bontják ki azt, hogy a 19. századi Habsburg Monarchia nemzetiségei egyáltalán nem voltak jól körülhatárolt, koherens, politikailag is mozgósítható csoportok, amelyek esetében mindenkiről egyértelműen eldönthető lett volna, hogy hova tartozik. Sokkal jellemzőbb volt, hogy az emberek nem a nemzeti aktivisták által kínált keretek és fogalmak alapján értelmezték a közvetlen világukat, és nem is az azokból fakadó elvárásoknak megfelelően cselekedtek. Ausztria-Magyarországot, majd utódállamait nem jól elhatárolt, párhuzamos, egymással konfliktusban álló nemzeti közösségek alkották. Sokkal inkább beszélhetünk arról, hogy az emberek viszonylagos természetességgel mozogtak a sokszínűség keretei közt, és nem rendelték alá az életüket a nemzeti politikai programnak.¹⁰

Ez a megközelítés tehát a szociológia fontos és kurrens eredményein alapult. Csakhogy eközben a szociológia is lépett előre. Brubaker és társai már nem első-

⁹ Brubaker 2001.

¹⁰ Judson 2016.

sorban a csoportizmus kritikáját írták, hanem inkább az etnicitás mindennapokbeli működésére voltak kíváncsiak, vagy ahogy fogalmaztak: az etnicitást mint a gyakorlatban érvényesülő kategóriát (*category of praxis*) értelmezték, hogy aztán erre építsék az elemzési kategória (*category of analyses*) meghatározását. Az ebből született kutatási program persze egyfelől megerősítette a csoportizmus kritikáját, másfelől viszont világossá tette, hogy a nemzet nem hiányzik a mindennapokból sem, csupán jelenléte nagyon is helyezethez kötött.¹¹ A munkából kinőtt további elméleti megfontolások pedig visszanyúltak a banális nacionalizmus és a mindennapi etnicitás már létező fogalmához.¹² Ez utóbbiak viszont éppen abból indultak ki, hogy a nemzet mint referencia, mint érzület, mint kötődés, mint kognitív keret igenis ott van a mindennapokban. Sokszor jelöletlenül, sokszor csak látens módon, mint egy természetes, magától értetődő közeg, ami körülvesz minket, de aminek nemzeti voltára csak akkor ismerünk rá, amikor az valamiképp és valamiért manifesztálódik. Például egy tárgy a polcon hirtelen szem elé kerül, mert témája lesz egy beszélgetésnek, vagy egy amúgy mindennapos ételben a nemzeti konyhákra ismerünk rá.

Miben különbözik ettől a nemzeti közömbösségnek a történetírásban nagy karriert befutott fogalma?¹³ Ennek megválaszolásához érdemes emlékeztetni arra, hogy a mindenekelőtt a Habsburgok uralma alatt álló Cislajtániára vonatkozó kutatásokból született fogalom kritikai potenciálja a Monarchia nemzeti látószögű megítélése és értékelése kapcsán mutatkozik meg. Ez nem csupán két domináns nemzet elnyomó uralma eszközének tekinti az osztrák–magyar államot, amelynek felbomlását szükségszerűnek tartja, hanem ez utóbbi értékelést arra építi, hogy a nemzetek kialakulása, majd domináns társadalmi szerveződési formává válása a soknemzetiségű birodalomban is szükségszerű és elkerülhetetlen volt.¹⁴ A nemzeti közömbösség fogalmát felvető kutatók viszont arra mutattak rá, hogy ha eltávolodunk a politikai retorikától, azt látjuk, hogy az emberek reakciója, viselkedése, akár stratégiai magatartása (például a nyelvtanulás és iskolaválasztás) messze nem felel meg annak, amit a nemzeti mozgalmárok normatív módon, vagyis a nemzeti hovatartozásból fakadó szükségszerűségként elvártak. Ráadásul az sem mutatható ki, hogy a kormány és a közigazgatás a domináns német nemzetiséget preferálta volna, sokkal inkább törekedett közvetítő szerepet betölteni a nemzeti alapon felépülő politikai szervezetek közt.¹⁵

¹¹ Brubaker et al. 2011.

¹² Billig 1995; Edensor 2002; Fox – Miller-Idriss 2008.

¹³ Berecz 2017.

¹⁴ Evans 2020.

¹⁵ Judson 2006; Judson 2016; Zahra 2008; King 2002. Ugyanakkor hasonló következtetésre jutott James Björk is Felső-Sziléziát vizsgálva. Björk 2008.

A nemzeti közömbösség fogalma pedig éppen a szerzők forrásaiban jelenik meg. Maguk a nemzeti aktivisták használták ezt a kifejezést azokra, akik nem az elvárt módon cselekedtek, és akiket ezért nemzeti értelemben veszélyeztetettnek, az elnemzetietlenedés útján lévőnek láttak. Az ennek tükrében kirajzolódó kép a Monarchiáról, pontosabban annak osztrák feléről, egészen más koordináták mentén rendeződött el. Nem nemzetileg egyre tudatosabb és politikailag egyre tágabb értelemben mobilizálható csehek, németek, szlovének, olaszok, szerbek, lengyelek, ukránok stb. álltak egymással szemben, hanem nemzetileg közömbös emberek nemzeti aktivistákkal, akik mindenáron le akarták küzdeni ezt a közömbösséget.¹⁶

Hogy mennyire hatásos volt ez a kutatási hullám, azt jól mutatja, hogy 2010-ben már meg is jelent az eredményeket fogalmilag is megragadni próbáló, programadó írás Tara Zahra tollából.¹⁷ Zahra szerint kijelenthető: a nemzeti közömbösség nem valamiféle perifériális, alkalmi jelenség volt, hanem a társadalom működésének egyik meghatározó jellemzője. Ugyanakkor nem tagadja, hogy a forrásokban a jelenség sokszor egyoldalúan jelenik meg, éppen ezért a vizsgált korszakban változatos funkcióval használt nemzeti közömbösség fogalmát a történetírás számára is használható analitikus fogalomná formálná. Ehhez Zahra három lehetséges definíciót is felvázol. Az első valójában csak összegzi, hogy a forrásokból kiolvasható attitűdök és viszonyulások közül melyek felelnek meg a nemzeti közömbösség átfogó – és nem pusztán az említett jelenségekre leszűkíthető – fogalmának:

„Amit közömbösségnek hívhatunk azt sok más (gyakran elítélő) elnevezéssel illették a múltban: regionalizmus, kozmopolitanizmus, katolicizmus, szocializmus, lokalizmus, kétnyelvűség, vegyesházasság, opportunizmus, immoralitás, elmaradottság, konokság, hamis tudat, hogy csak néhányat említsünk. [...]emzeti apátia, ambivalencia, bizonytalanság vagy kettős identitás nem tűnik hasznosnak – a közömbösség mindezeket magába foglalja, és nem csak ezeket.”¹⁸

¹⁶ Connelly 2019.

¹⁷ Zahra 2010. Lásd még: Berecz 2017.

¹⁸ „What we might call indifference has gone by many other names (often derogatory) in the past: regionalism, cosmopolitanism, Catholicism, socialism, localism, bilingualism, intermarriage, opportunism, immorality, backwardness, stubbornness, false consciousness, to name a few. [...] national apathy, ambivalence, lability or binationalism hardly seem preferable – indifference can encompass but is not limited to any one of these phenomena.” Zahra 2010: 98. (Az én fordításom – E. G.)

Látható, hogy alapvetően olyan jelenségeket, eseteket próbál leírni a közömbösség fogalmával, amelyeket a források minden bizonnyal valaki feltételezett nemzeti önazonosságával kapcsolatba hozva ragadtak meg, elsősorban persze úgy, hogy szembeállították vele. Azzal Zahra is tisztában volt, hogy ilyen különböző jelenségeket nem egyszerű közös nevezőre hozni. Ezért aztán a második meghatározásban már éppen ezt a relációt vette alapul: „A kategória koherenciáját, úgy vélem, végső soron éppen az adja, ahogy a nacionalisták felhasználták potenciális követőik mozgósítására. Tekintet nélkül változatos motivációikra és érdekeikre, a nemzetileg közömbös egyéneket feljelentették, bojkottálták, és úgy próbálták meg a nemzeti ügy mellé állítani, mintha egy biológiai fajhoz tartoznának.”¹⁹

Végső soron tehát ez a második meghatározás is azon alapul, hogy az érintetteket, a viselkedésüket valaki elítélően értékelte a vélt nemzeti hovatartozás alapján. Itt azonban inkább maga az elítélő mozzanat kerül előtérbe, egyfajta politikai tartalom, ami a nemzeti közömbösséget már egyértelműen a nemzeti öntudat hiányaként, azzal szemben, negatív módon ragadja meg. Ez a kétféle meghatározás dominál a nemzeti közömbösség szakirodalmában is. Mindazonáltal Zahra felveti egy harmadik, általánosabb fogalom lehetőségét is, ezúttal már nem a nemzeti önazonosság, hanem általában az önazonosság felől megközelítve a kérdést (és részben Brubaker és Cooper ennek használatával kapcsolatban megfogalmazott kritikájára is emlékeztetve):

„Miközben a történészek alaposan dokumentálták, hogy a társadalmi nemi, faji, osztály és nemzeti kategóriák miként estek egybe, változtak, miként küzdöttek az átformálásukért, hogyan rendültek meg idővel, kevesebb figyelmet szenteltek azoknak, akiket a modern identitáspolitika igényei hidegen hagytak. Az »identitás« olyan fontos a mai politikai és kulturális közegben, hogy el sem tudunk képzelni olyan időszakot, amikor nem volt az, vagy nem ugyanígy volt fontos.”²⁰

¹⁹ „The coherence of the category, I believe, ultimately lies in nationalists’ own use of it to mobilize potential recruits. Regardless of diverse motivations and interests, nationally indifferent individuals were denounced, boycotted, and rallied for the national cause as though they belonged to a common species.” Zahra 2010: 104–105. (Az én fordításom – E. G.)

²⁰ „While historians have amply documented the ways in which gender, racial, class, and national categories have overlapped, transformed, been contested, or destabilized over time, they have paid less attention to individuals who remained aloof to the demands of modern identity politics. »Identity« itself matters so much in our current political and cultural landscape that it is challenging to imagine a time when it might not have mattered so much, or in the same ways.” Zahra 2010: 110. (Az én fordításom – E. G.)

Ez a meghatározás tehát már nem is egyszerűen a közömbösségről szól – bármit is jelentsen az, mondjuk, a társadalmi nemek vonatkozásában –, hanem magában rejti a tetszés szerint változatható identitás lehetőségét is. Hiszen a sokféleképp összeérő és változó identitásokkal szemben mutatkozó közömbösség már nem pusztán elutasító gesztus, hanem valami más elfogadása, azonosulás is lehet. Ugyanakkor még egyszer érdemes hangsúlyozni, ezen az úton Zahra nem (és később más sem) ment végig, pusztán csak lehetőség maradt. Sőt, a nemzeti közömbösség fogalmát felhasználó történeti munkák – szemben azzal, amit némely kritikusok állítanak²¹ – nem arra a következtetésre jutnak, hogy Közép-, Kelet- vagy éppen Délkelet-Európában a nemzet ne vált volna meghatározó jelenséggé és a társadalmi szerveződés fontos kategóriájává. Részben nem függetlenül attól, hogy a nemzeti közömbösség fogalma tulajdonképpen a nemzet fogalmától függ, hiszen annak ellentettje, ezek a munkák is arra a következtetésre jutnak, hogy a régióban végső soron nemzeti társadalmak alakultak ki. A folyamat azonban, ahogy ezek létrejöttek, egyáltalán nem volt zökkenőmentes, és persze eleve elrendelt sem – és nem csupán a rivális nemzetekkel kialakult konfliktusok miatt.

A nemzeti közömbösségen túl

Kétségtelen, hogy a nemzeti közömbösség – ha másként nem is, de kritikus szemléletű munkák ösztönzőjeként – jelentősen befolyásolta az utóbbi közel két évtized történeti irodalmát, egészen a Habsburg Monarchia „revizionista” történetének megszületéséig menően.²² Ugyanakkor a fogalommal kapcsolatos, illetve annak elemzési kategóriaként való használatára vonatkozó problémák is sorra kiütköztek. Anélkül, hogy ezek részletes elemzésébe fognék, szükséges röviden vázolni a kritikákat, hiszen a mindennapi etnicitás fogalmának használata is a nemzeti közömbösség kritikus szemléletén alapul.

A nemzeti közömbösségre vonatkozó legfontosabb ellenvetések közül az első az, hogy a fogalom, ahogy azt Zahra vázolta, maga is hasonló a módszertani nacionalizmus nemzetfogalmához: egy homogén csoportot feltételez a sokszínű helyett, és reifikálja (tárgyasítja)²³ is azt. Hiszen végső soron a nemzeti csoport komplementerét teremti meg, és mivel a nemzetnek az aktivisták által használt

²¹ Connolly 2019.

²² Judson 2016.

²³ „A reifikálás mint elképzelés azt sugallja, hogy például a város, az osztály, vagy a nemzet és más kategóriák sui generis társadalmi lényegük miatt tárgyak, amelyeket fogalmi jelek jellemeznek, s amelyek kezdettől fogva bennük vannak.” Granasztói 2005.

fogalmán alapul (vagyis nemzeti közömbösség az, amit a nemzetet homogén és tárgyiasított csoportnak látó nemzeti aktivisták annak tartanak), szükségszerűen ilyen jellegű fogalommal válik. Amennyiben nem ez történik, akkor viszont a fogalom inkohereNS lesz, mert olyan jelenségeket akar közös nevezőre hozni, amelyeket ezen a módon nem lehet, hiszen pusztán csak annyi a közös bennük, hogy valamiért nem sorolhatók be a nemzeti fogalma alá. Az azonban, hogy miért nem, illetve az, hogy valójában mit fejeznek ki, már nem szükségszerűen minden esetben azonos.²⁴

Bár az előbbivel szorosan összefügg, érdemes külön megemlíteni, hogy éppen tárgyiasító jellege miatt a nemzeti közömbösség fogalma az ajánlott formában – noha az ellenkezőjét szeretné elérni – nem alkalmas arra, hogy az egyéni cselekvést és cselekvőképességet (ágenciát, illetve Brubaker és Cooper önazonosulását) felszínre hozza. Először is, a nemzeti közömbösség mibenlétét valójában a nemzeti aktivisták határozzák meg, és ezért – amint azt Zahra is elismeri – az ő reakciónk révén jelenik meg a forrásokban is. Nem az történik tehát, hogy egy adott interakcióban betekintést nyerünk az érintettek mindegyikének motivációjába vagy a nemzeti kategóriához való viszonyába, Brubaker és Cooper önazonosulásába. Az érintettek cselekvőképessége lényegében addig terjed, hogy az adott esetben elfogadják vagy elvessék a nemzeti kategória érvényességét. Kitartsanak nemzeti-leg közömbös magatartásuk mellett, vagy elfogadják, hogy azon változtatni kell, méghozzá az elvárásoknak megfelelően.

Ebből következik az is, hogy lényegében elvesz, de legalábbis jelentős mértékben beszűkül a nemzeti önazonosulás helyzethez kötöttsége (szituativitása). Nem azt látjuk, hogy a nemzeti önazonosulást esetleg meghatározó tényezők változó konfigurációi esetén miként jut kifejezésre vagy marad el annak manifestálása, hanem csupán azt, hogy milyen körülmények közt fogadják vagy vetik el az érintettek a nemzeti kategóriához kapcsolt normatív elvárásokat. Mivel pedig ezeket az elvárásokat leginkább a nemzeti aktivisták jelenítették meg és kérték számon, méghozzá politikai aktivizmusuk részeként, a fogalom ráadásul alapvetően politikai lesz, ezzel megint csak eltakarva az élet más területeit és vonatkozásait.²⁵ Holott nyilvánvalóan vannak olyan esetek, amelyek nehezen sorolhatók be a nemzeti közömbösség így kialakított fogalma alá. Emlékezzünk vissza az uzoni járási vezetőre, aki azt is írta a főnökének: „Abszolút elengedhetetlen, hogy az állam segítse a kisebbségi megyék románjait, mivel ellenkező esetben ahelyett, hogy

²⁴ Van Ginderachter – Fox – Brophy 2019; Egry 2019; Lieberman 2021; Berecz 2017; Feest 2017; Bolin–Douglas 2017.

²⁵ Van Ginderachter – Fox – Brophy 2019.

visszaszereznének az elnemzetlenített székelyföldi románokat, asszisztálni fogunk ahhoz a csodához, hogy Nagy-Romániában a románok tömegesen elhagyják vallásuk és nemzetiségük. Konkrét adatokkal is szolgálhatok ez ügyben, például a kökösi jegyzőt valósággal megrohanták az ortodox románok, hogy kitöltse a református vallásra való áttéréshez a dokumentumokat.”²⁶ Nem egyszerűen csak nem volt közömbös, hanem egyszer ő maga volt aktivista, és fogalmazta meg a normatív elvárást – az elmagyarosított románokat ismét románná kell tenni –, hogy aztán nem sokkal később mégis elvesse azt, hogy a hatóság pellengérré állítsa saját – ezek szerint a folyamatot akadályozó – alkalmazottait.

A kritikusok ezeknek a problémáknak a megoldására többféle javaslatlallal is éltek. Az instrumentális nacionalizmus²⁷ abból indul ki, hogy az érintettek tisztában voltak a nemzeti kategória jelentőségével, és stratégiai módon saját egyéni érdekeik előmozdítására használták vagy mellőzték azt. Mások elsősorban a biográfia és az azt felölelő, részben meghatározó társadalmi tér figyelembevételét javasolják az egyéni viselkedés magyarázatára.²⁸ Felmerült, hogy érdemes különbséget tenni a nemzet mint társadalmi jelenség (mindennapi) és a nemzet mint politikai jelenség (nacionalizmus) iránt mutatott közömbösség közt.²⁹ Volt, aki arra hívta fel a figyelmet, hogy az egyéni azonosság különböző történeti keretekben és a hozzájuk kapcsolódó történeti időben érvényesül. Létezhet egy nemzetileg közömbös keret és a hozzá tartozó normál történelmi idő, és emellett olyan egyéb keretek (pl. a háborús erőszak emlékezete), amelyek a nemzeti azonosulást hívják elő. Az egyén által egy adott helyzetben éppen érvényesnek tekintett keretek meghatározzák, hogy miként viszonyul az etnicitáshoz.³⁰ Végül ide sorolható az alulnézeti nacionalizmus (*bottom-up nationalism*), amitől azt várják, hogy a nemzeti aktivisták és a forrásokban jól látható, politikailag is korán mobilizált társadalmi rétegek helyett az „egyszerű embereknek” a nemzethez való viszonyulását mutatná meg.³¹

Ezek mindegyike fontos tényezőket emel ki, amelyek nélkül biztosan nem érthető meg a nemzeti önazonosulás jelensége történeti kontextusban. Olyan átfogó értelmezési keretet azonban, amilyenre – noha nem feltétlenül teljes sikerrel – a nemzeti közömbösség fogalma törekszik, egyik sem képes adni. Az alulnézeti nacionalizmus elsősorban perspektívaváltást jelent, és nem új értelmező fogalmi keretet. Önmagában legfeljebb arra alkalmas, hogy demonstrálja a nemzeti közömbösség

²⁶ Egry 2015a: 384.

²⁷ Karch 2018.

²⁸ Feest 2017.

²⁹ Van Ginderachter – Fox – Brophy 2019.

³⁰ Lieberman 2021.

³¹ Beyen – van Ginderachter 2012.

felfogásának korlátait. Az instrumentális nacionalizmus egy másik dichotómiát alkalmaz jelenségek változatos körére: az egyéni érdek és az egyéni érdektelenség fogalompárját. Az egyéni érdek ráadásul alapvetően tudatos használatot és viszonyulást feltételez, vagyis éppen ellentétét annak, amit a banális nacionalizmus és a mindennapi etnicitás megjelenítene. A társadalmi térbe ágyazott biográfia vagy nem különbözik az instrumentális nacionalizmus megközelítésétől, vagy továbbra is külső tényezőktől, ebben az esetben a külön leírt társadalmi tértől teszi függővé az önazonosulást. Nem is szólva arról, hogy a biográfiai megközelítéshez olyan mennyiségű forrásra van szükség, ami a nemzeti közömbösség vagy éppen az instrumentális nacionalizmus megközelítésének igényét – hogy az etnicitás jelenségét lehetőleg az egész társadalomban láttatni kell – kérdésessé teszi. Életutat leginkább középosztályi és afeletti közegből lehet rekonstruálni, de az eredményei annak sem könnyen általánosíthatóak. A keretek és történeti idő segítségével történő értelmezés és elemzés fogyatékosága pedig kettős. Egyfelől történeti emlékezethez köti a mindennapi interakciókat, ami nem feltétlenül igazolható. Másfelől a nemzeti közömbösség körét továbbra is egyneműsítő módon, tárgyiasítva rendezi el, annak finomabb értelmezése ebben a megközelítésben nem feltétlenül adott.

Mindennapi etnicitás, mindennapi határok

Miként segíthet ezen a mindennapi etnicitás megközelítése, és hogyan érhető tetten a segítségével az etnicitás mint társadalmi határtermelés jelensége történeti forrásokon? Mindenekelőtt fontos leszögezni, hogy a mindennapi etnicitás fogalma sem képes a társadalmi jelenségek teljességét megragadni. Előnye a nemzeti közömbösséghez vagy akár a keretek és különböző történeti idők felhasználáshoz képest az, hogy a jelenségek szélesebb körében ragadja meg az egyéni önazonosulást, cselekvőképességet, így mindazokban az esetekben is, amelyeket a nemzeti közömbösség körébe szoktak sorolni.³² Ehhez azonban az kell, és ez máris szűkíti a fogalom érvényességét, hogy az etnicitást így nem az etnicitással azonosított csoport belső jellegzetességeiként értjük, vagyis nem képzetek, gyakorlatok, kulturális javak és termékek, nyelv vélelmezett azonosságaként. Az etnicitás fogalma ebben az esetben a vélelmezett csoport külső határára vonatkozik, a határmegvonásra és határtermelésre.³³

Ebből következik az is, hogy speciális típusú, az ilyen jellegű határtermeléshez, érintkezéshez, konfliktushoz kötött források ugyanúgy kiemelt szerepet kapnak,

³² Egry 2019; Techet 2020: 27–51.

³³ Feischmidt 2010.

akárcsak a nemzeti közömbösség esetében. Igaz, ezek – elsősorban, de nem kizárólag a különböző hatásági eljárások iratanyagai – eleve többféle nézőpontot jelenítenek meg. Más körben készült forrásokkal kiegészítve sem képesek arra, hogy egy-egy cselekvőt feltétlenül biográfiai összetettségükben láttassanak, azt azonban lehetővé teszik, hogy hasonló jelenségeket más-más közegben megragadva az etnicitás helyzetfüggőségéhez is hozzáférjünk. Mint például az uzoni járási vezető esetében.

Ez a módszertani megközelítés – vagyis minél több eset összegyűjtése és elemzése – alapozza meg a szociológiai megközelítés alkalmazását is. Nem pusztán egy-egy eset alapos leírása és értelmezése történik meg, hanem az olykor százasaival megismert interakciók tipizálása is lehetővé válik. A tipizálás pedig a mindennapi etnicitás kulcskérdése. Ha abból indulunk ki, hogy minden cselekvő egyúttal cselekvőképes is, és a helyzet, a körülmények csak magát a cselekvést fogják befolyásolni, akkor a számtalan egyedi, de statisztikai értelemben szinte soha nem reprezentatív eset között ezen a módon tudunk rendet vágni és összefüggéseket láttatni.³⁴ Jon E. Fox és Cynthia Miller-Idriss a mindennapi etnicitás megjelenésének négy típusát különítette el, azt remélve, hogy ezek lefedik a mindennapi etnicitás jelenségnek teljességét.³⁵ Az első a nemzettel vagy a nemzetről való olyan kommunikációs helyzeteket jelent, nemcsak mindennapiakat, hanem ritkább, esetleges, de nem feltétlenül emelkedett, szimbolikusan fontos helyzeteket is, amelyekben valamiképpen megjelenik a nemzeti kategória, és az érintettek kénytelenek ahhoz viszonyulni is. Lehet ez a beszéd egyoldalú, vagy éppen nem egyidejű, mint egy feljelentés vagy beadvány. Ezekben a helyzetekben értelemszerűen lehetséges az etnicitás instrumentális használata is. Lényeges, hogy maga a beszéd tartalma lehet a normatív elvárásokkal megegyező és attól eltérő is: ismét csak emlékezzünk az uzoni járási vezetőre, akitől a román papok nyilván azt várták, hogy melléjük áll, ő azonban nem fogadta el azt, hogy az adott helyzetben a prozelitizálást nemzeti keretben értelmezzék. Ezen túl pedig a beszéd lehet spontán, érzelemvezérelt, betanult (ilyen értelemben akár performatív aktusok része) is stb. Lényeges, hogy a nemzetről vagy a nemzettel szóljon.

A második típus a nemzeti alapú fogyasztás, amibe nem csak a materiális javak megszerzése tartozik. Ismét csak nehéz kimerítő felsorolást adni az ebbe a típusba tartozó jelenségekről, közös ismertetőjegyük azonban, hogy bennük maga a fogyasztás aktusa jelenik meg nemzeti cselekedetként. Abszurd példaként említhető az a temesvári rendőrügynök, aki feljelentést tett, mert egy helyi kocsmá-

³⁴ Egry 2015a: 23–46.

³⁵ Fox – Miller-Idriss 2008.

ban három magyar vendég olyan italokat rendelt, amelyek a pincér tálcáján piros-fehér-zöld színskombinációt adtak ki. Szerencsétleneknek vélhetően nem az volt a szándéka, hogy magyar voltukat demonstrálják, de ha már feljelentették őket, és eljárás indult, valamit gondolniuk kellett arról, tényleg nemzeti tartalmú volt-e az, amit tettek. Reakciójuk pedig szinte biztosan helyzethez kötött is volt: könnyen lehet, hogy a rendőrségnek tagadták tettük nemzeti demonstrációs szándékát, de egy randevún akár már dicsekedhettek is vele választottjuknak.

Ez át is vezet a harmadik típushoz, a nemzeti kategória megjelenítéséhez elsősorban nyilvános térben, vagyis a performatív vonatkozáshoz. Bár ezt sokkal könnyebb nagy eseményekhez kapcsolni – focimeccstől az ünnepi megemlékezésig –, a kocsmai incidens is jól mutatja, hogy apróságok, a banális nacionalizmus tárgyai vagy gesztusai is performatívvá lehetnek. Akár szándékosan, akár azért, mert valaki ezen a módon értelmezi és reagál rá. (Hiszen ha a feltételezésünk igaz, a kocsmai italozók nem magyarságukat mutatták volna ki, csak az eset számukra véletlenül megnyilatkozó külső szemlélője miatt kellett ezzel az értelmezéssel szembesülniük. De ha később valamelyikük egy randevún már úgy adta elő a történetet, mint a románokat ravasz módon kijátszó, a nemzeti színeket a hivatalos tilalom ellenére is megjelenítő hősies cselekedtet – erre azért kerülhetett sor, mert a rendőrügynök már az etnicitás alapján értelmezte az esetet, performatív aktusnak gondolva azt.)

Végül a negyedik típus a nemzeti kategóriák közti választás. Ez persze jelentheti egyszerűen a mindennapokban értelmezett magyar és bármelyik másik etnicitást is, de a választás többnyire már nem a mindennapi interakciók körében zajlik, hanem a nemzet intézményesített kereteihez (iskolák, kulturális egyesületek, nemzeti irodalmi művek stb.) kapcsolódik. Ezzel viszont ki is kerül a mindennappiság köréből, még akkor is, ha nem ritka a stratégiai választás, az instrumentális megközelítés, például az iskolai tannyelv kapcsán.

Miként is alkalmazható mindez történeti forrásokon? A második történet³⁶ remélhetőleg kézzelfoghatóan megmutatja ezt is. Kiindulópontja 1918 vége, amikor a román csapatok bevonulnak Háromszék megyébe (hamarosan már csak *Trei Scaune*), és Páké község vezetői, az 1918 novemberében, az őszirózsás forradalom során kinevezett bíró és tanács, valamint elöljáróság, továbbá az állami iskola tanítója is letették a hűségesküt.³⁷ 1921-ben azonban a községi bíró (hivatalosan immár polgármester, *primar*) megjelent a szomszédos falu csendőrőrsén, és bejelentette, hogy le fog mondani. A csendőrök azonban meggyőzték, hogy ne tegye,

³⁶ Egry 2015b.

³⁷ Pál 2018.

inkább jelentse fel Kelemen Lajost, azt a 70-es éveiben járó pákéit, aki évek óta annyira megkeserítette a községi elöljáróság életét, hogy a polgármester végül inkább távozott volna a székéből.

Az ezt követő vizsgálat, majd bírósági tárgyalás a román állam elleni izgatás vádjával indult. Kelemen azzal vádolták, hogy több ízben is lekicsinylően beszélt Romániáról, pontosabban annak helyi képviselőiről, az egyébként csupa magyar nemzetiségű tagból álló községi tanácsról és a bíróról. Például amikor Kelemtől községi adót szedett volna be az egyik tanácstag, akkor azt mondta, hogy menjen inkább az oláh tanácshoz, és tőlük szedje be. Vagy amikor a községi hirdetőtáblára egy friss minisztériumi rendelkezés értelmében ismét magyarul ragasztották ki a különböző rendelkezéseket (csak a bevezető formulát románul hagyva), akkor Kelemen nyilvánosan gúnyolódott volna ezen azzal, hogy „minek teszik ezt, jól megértjük mi ezt románul is” – amivel arra utalt volna, hogy persze a faluban alig beszéltek a román nyelvet.

Kelemen nemcsak a falu vezetőségét székálta rendszeresen, hanem az iskolásokat is. Úgy tűnik, nagyon elégedetlen volt azzal, ahogy a tanító megpróbált megfelelni az állami elvárásoknak is, és román énekeket tanított, köztük a román himnuszt, vagy próbálta román nyelvre okítani a diákokat. Megtörtént, hogy az utcán odaszólt a hazafelé tartó fiataloknak, akik a román köszönést gyakorolták egymás közt, vagy a frissen tanult királyi himnuszt énekelték, hogy ha már a tanító románul szól hozzájuk, akkor menjenek inkább az oláh templomba. Amikor az egyik lány, akinek az apja román volt, vagy legalábbis ortodox vallású, ezt számonkérte azzal, hogy ő tulajdonképpen akár románnak is tekinthető, akkor káromkodott („basszon meg az oláh isten”), és leöntötte egy vödör hideg vízzel – méghozzá télen.

A történetnek van még néhány elágazása, de talán ennyi is elég ahhoz, hogy a mindennapi etnicitás megközelítésének előnyeit megmutassa. Kelemen ugyanis megvádolták, majd felmentették, miután a másodfokú tárgyaláson már – úgy mond – senki sem emlékezett pontosan az incidensek részleteire – Kelemen vádlói sem. A csendőrök előtt született vallomások azonban elég életszerű helyzeteket örökítettek meg, miközben az eset kiindulópontja is figyelemreméltó. Hiszen Kelemen elsődlegesen nem akart mást, mint meghúzni a magyarok és románok közti határt úgy, ahogyan azt ő maga értelmezte. A falu vezetőit nem tartotta magyarnak, mivel hűségesküt tettek, ráadásul ellehetetlenítették azt az 1919-ben alakított református iskolát is, amelyiknek Kelemen fia volt a tanítója. Ifjabb Kelemen ezért kénytelen volt a Szilágyságban állást keresni.

A falu vezetői láthatóan ellenálltak annak a törekvésnek, hogy Kelemen meghatározását elfogadják. A bíró inkább lemondott volna, mint feljelentést tegyen, hiszen – legalábbis én ezt gondolom – a per megindítása azt jelentette, hogy mégis

elfogadták Kelemen definícióját. A vád a román állam elleni izgatás volt, ők tehát végül valóban „oláh tanács” lettek. Közben Kelemen ezt a fajta etnicitást úgy juttatta érvényre, hogy a külső szemlélő számára a határ, amit meghúzott, biztos nem létezett: a faluban mindenki magyarnak számított.

Jól látható az is, miként próbálta meg Kelemen a mindennapokban is érvényre juttatni az általa elgondolt különbséget. Folyton beszélt a nemzetről és a nemzettel, hangsúlyosan alkalmazta az oláh népvét (bár ez összefügghetett az életkorával is), és emellett a sztereotipikus, lekicsinylő beszédmódot. Nem csupán az iskola, a nemzeti intézmény finom románosítását vetette el – a gyerekeknek alapvetően azért kellett volna szerinte az „oláh templomba” járnia, mert az iskola is oláh iskola lett –, hanem azokat az általa performatívnak értett jelenségeket is, amelyek számára a román etnicitásnak a falu terében való megjelenését üzenték. Holott könnyen lehet, hogy az iskolások éppen azért gyakoroltak, mert román nyelvtudás híján másként nem tudták megjegyezni a tanultakat. Vagy azért, mert olyan újdonság volt számukra, ami korábbi szocializációjuktól eltért, és ez izgalmassá tette a gyakorlást.

Az biztos, hogy Kelemen sikeresen forgatta fel Páké életét, és mindezt azért, hogy a magyar etnicitás általa képviselt felfogását érvényre juttassa. A többiek-ről azonban már nem mondható el ennyire egyértelműen, hogy az esetek számukra etnikus jelenségek voltak, vagy ha annak érezték is, akkor azok etnikus tartalmát ugyanabban látták, mint Kelemen. Nehezen hihető, hogy románként tekintettek volna magukra úgy, ahogy azt Kelemen értelmezte. A bíróságon sem szívesen tanúskodtak, az egész konfliktust inkább elfelejtették volna. Kelemen nézőpontjának átvételére leginkább a román állam képviselői voltak hajlandók és képesek, amikor meggyőzték a bírót, hogy tegyen feljelentést, majd tanúskodjon, de az ügy kimenetele azt is mutatja, hogy a helybeliek nélkül nem tudták fenntartani ezt az értelmezést, a határok helyreálltak ott, ahol Kelemen fellépése előtt húzódtak.

Végül miért nem ítélték el Kelement? Nincs rá egyértelmű válasz, és a per lefolyásából az is egyértelmű, hogy Kelemen a „románokat” csak addig utasította el kategorikus módon, amíg ez nem okozott neki hátrányt. A perben a védője már a megye egyik ismert román ügyvéd-politikusa volt, aki rendre szerepet kapott a megyei politikában is, és nacionalista álláspontot képviselt. Kivéve, amikor Kelement védte, ismét csak megmutatva, hogy a mindennapi etnicitás csodákra képes.

Hivatkozott irodalom

- Berecz Ágoston 2017: Recepciótörténeti széljegyzet Tara Zahra tanulmányához. *Regio* (25.) 2. 43–50. (<https://doi.org/10.17355/rkkpt.v25i2.160>)
- Beyen, Marnix – Ginderachter, Marteen van 2012: General Introduction: Writing the Mass into a Mass Phenomenon. In: Marnix Beyen – Marteen van Ginderachter (eds.): *Nationhood from Below. Europe in the Long Nineteenth Century*. Ashgate, 3–22. (https://doi.org/10.1057/9780230355354_1)
- Billig, Michael 1995: *Banal Nationalism*. London.
- Bjork, James E. 2008: 'Neither German nor a Pole'. *Catholicism and National Indifference in a Central European Borderland*. Ann Arbor.
- Bolin, Per – Douglas, Christina 2017: „National indifference” in the Baltic territories? A critical assessment. *Journal of Baltic Studies* (48.) 1. 13–22. (<https://doi.org/10.1080/01629778.2016.1269432>)
- Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon E. – Grancea, Liana 2011: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest.
- Brubaker, Rogers 2001: Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő* III. folyam (VI.) 7–8. 60–66.
- Brubaker, Rogers 2002: Ethnicity without groups. *European Journal of Sociology* (43.) 2. 163–189. (<https://doi.org/10.1017/s0003975602001066>)
- Brubaker, Rogers – Cooper, Frederick 2000: Beyond Identity? *History and Theory* (29.) 1. 1–47.
- Connelly, John 2019: *From People's into Nations*. Princeton.
- Egry Gábor 2012: A megértés határán: Nemzetiség és mindennapok a két világháború közti Háromszéken. *Limes* (25.) 2. 29–50.
- Egry Gábor 2015a: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus közt Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944*. Budapest.
- Egry Gábor 2015b: Egy kiállhatatlan ember megpróbáltatásai: Kelemen Lajos államellenes izgatási pere Nagy-Romániában. *Lymbus* 407–424.
- Egry, Gábor 2019: Beyond politics. National indifference as everyday ethnicity. In: Maarten van Ginderachter – Jon Fox (eds.): *National indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*. Abingdon, 145–160. (<https://doi.org/10.4324/9781315145402>)

- Evans, Robert J. 2020: Remembering the Fall of the Habsburg Monarchy One Hundred Years On: Three Master Interpretations. *Austrian History Yearbook* (51.) 269–291.
- Feest, Daniel 2017: Spaces of 'national indifference' in biographic research on citizens of the Baltic republics 1918–1940. *Journal of Baltic Studies* (48.) 1. 55–66. (<https://doi.org/10.1080/01629778.2016.1269438>)
- Feischmidt Margit 2010: Megismerés és elismerés: elméletek, módszerek, politikák az etnicitás kutatásában. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különb-ségteremtő társadalom*. Budapest, 7–29.
- Fox, Jon E. – Miller-Idriss, Cynthia: 2008: Everyday Nationhood. *Ethnicities* (8.) 4. 536–563. (<https://doi.org/10.1177/1468796808088925>)
- Ginderachter, Marteen van – Fox, Jon, Brophy, James M. 2019: Conclusion. In: Maarten van Ginderachter – Jon Fox (eds.): *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*. Abingdon, 248–254. (<https://doi.org/10.4324/9781315145402>)
- Granasztói György 2005: A nemzet – szív vagy ész. *Magyar Szemle* (14.) 7–8. 72–93.
- Gyáni Gábor 2018: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Budapest.
- Judson, Pieter M. – Zahra, Tara 2012: Introduction. *Austrian History Yearbook* (43.) 21–29. (<https://doi.org/10.1017/s0067237811000567>)
- Judson, Pieter M. 2006: *Guardians of the Nation. Activists on The Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge, Mass.
- Judson, Pieter M. 2016: *The Habsburg Monarchy: A New History*. Cambridge, Mass.
- Kántor Zoltán 2003: Kisebbségi nemzetépítés. A romániai magyarság mint nemzet-építő kisebbség. *REGIO* (11.) 3. 219–241.
- Karch, Brendan 2018: *Nation and Loyalty in a German-Polish Borderland: Upper Silesia, 1848–1960*. Cambridge.
- King, Jeremy 2002: *Budweisers into Czechs and Germans. A Local History of Bohemian Politics*. Princeton.
- Lieberman, Benjamin, 2021: From Nationalism to National Indifference: Binary Logic and Sense of Time. *Nationalities Papers* (49.) 5. 855–872. (<https://doi.org/10.1017/nps.2020.53>)

I. PLENÁRIS ELŐADÁSOK

- Pál Judit 2018: Főispánok és prefektusok 1918–1919-ben. A közigazgatási átmenet kérdése Erdélyben. *Századok* (152.) 6. 1179–1214.
- Techet, Péter 2020: *Umkämpfte Kirche. Innerkatholische Konflikte im österreichisch-ungarischen Küstenland 1890–1914*. Göttingen. (<https://doi.org/10.13109/9783666356964>)
- Wimmer, Andreas – Glick Schiller, Nina 2005: Módszertani nacionalizmus és azon túl: nemzetállam-építés, migráció és társadalomtudományok. *Magyar Kisebbség* (11.) 3–4. 164–210.
- Zahra, Tara 2008: *Kidnapped Souls. National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*. Ithaca–London.
- Zahra, Tara 2010: 'Imagined Noncommunities', National Indifference as a Concept of Analysis. *Slavic Review* (69.) 1. 93–119. (<https://doi.org/10.1017/s0037677900016715>)